

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА
ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НАПРН УКРАЇНИ

*До 215-річчя Національного
юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Київська Русь: пам'ятки права (X-XIII ст.)

Тексти
Переклади
Коментарі

Навчальний посібник

Харків
«Право»
2020

УДК 340.15(477)(075)
К38

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 20 грудня 2019 р.)*

Рецензенти:

О. В. Петришин — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік, президент Національної академії правових наук України;

В. О. Рум'янцеv — доктор юридичних наук, професор кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Національної академії правових наук України

Укладачі:

Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв

Київська Русь: пам'ятки права (X–XIII ст.) : тексти, переклади, коментарі : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. – Харків : Право, 2020. – 224 с. : іл.

ISBN 978-966-937-900-9

У навчальному посібнику наводяться пам'ятки права Київської Русі, його джерела: літописні свідчення про формування держави та звичаєве право, перші русько-візантійські договори X ст., тексти першого вітчизняного юридичного кодексу «Правди Руської» у двох редакціях, церковних «Уставів» Володимира Великого та Ярослава Мудрого, князівських «уставів» та «уставних грамот». Вони супроводжуються перекладами на сучасну українську мову, розлогими коментарями, складеними укладачами.

Навчальний посібник допоможе студентам-юристам, читачам у вивченні вітчизняних пам'яток права, мати більш повне уявлення про витоки сучасної правової системи України.

УДК 340.15(477)(075)

ISBN 978-966-937-900-9

© Демиденко Г. Г., Єрмолаєв В. М.,
укладання, 2020
© Видавництво «Право», 2020

Передмова

Літописець тисячу років тому мудро зазначив: «Велика бывает полза от учения книжного, книгами бо кажеми и учими есми пути покаянню и мудрсть бо обретаем и въздержание от словесъ книжных. Се бо реки суть, напаяюще вселенную, се бо суть исходище милости; книгам бо есть неисточна глубина, сими бо во печали утешаеми есми; сии суть узда въздержанию. ...Аще бо поищеши въ книгах мудрость прилежно, то обрящут великую ползю души своеи. Иже бо (кто) книги четет часто, то беседуеть с богомъ...»¹. Справжній гімн книгам, заповіт нащадкам! І найбільше – студентам!

Коли з'явився перший юридичний кодекс в історії нашої держави? А як вона формувалася і постала на європейському політичному просторі? Які правові джерела започаткували правову систему Давньоруської Київської держави? Якими правилами і законами керувалися в житті наші предки? На всі ці та інші питання дають відповіді правові пам'ятки Київської Русі, відтворені й прокоментовані в даному навчальному посібнику.

Становлення давньоруського права – довгий історичний процес, який розпочався у VI ст. і відбувався у два етапи. Перший етап (VI–X ст.) – закріплення звичаєвого права в нормах неписаного права, яке склалося у давньослов'янських племенах і яке стало основою правового життя Давньоруської держави, що формувалася. Другий етап (кінець X–XI ст.) становлення права включав перехід до писаного права Київської держави, його кодифікації, джерелами якого були звичаєве право, князівське законодавство, візантійське церковне право.

Про їх формування й застосування нам розповідають найбільш розлого давньоруські літописи, відображаючи у своєму змісті передісторію й початкову історію слов'янських племен, їх політичний розвиток, виникнення Київської держави, діяльність її князів, їх законотворчість.

Спочатку, у IX–X ст., у Київській Русі найбільш поширеною і вживаною була *система норм усного звичаєвого права*. Його нормами регулювалися відносини між членами верви, племені, із старійшинами і першими князями, майнові і сімейні відносини, випадки застосування зброї, правила кровної помсти, система покарань. Із формуванням держави найбільш загальні нор-

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 38 : Радзивилловская летопись / Ин-т истории АН СССР. М. ; Л., 1989. С. 65–66.

ми звичаєвого права санкціонувалися державою і стали загальновизнаними й обов'язковими для виконання. Ця усна система норм, судячи з літописів, називалася *Законом руським* і сприймалася як головне джерело права. Така традиція поширилась починаючи з другої половини IX ст. на всі землі Русі.

Потреби міжнародного спілкування викликали появу міжнародних договорів – *перших пам'яток писаного права*. У літописах знаходимо відомості про зміст договорів давньоруських князів із Візантією 907, 911, 944 і 971 рр., посилання на Закон руський. У їх статтях закріплювалися мирні відносини між сторонами, урегульовувалися торговельні відносини між обома державами, містилося чимало кримінальних, цивільних та процесуальних норм, гарантувалася їх непорушність. Це – цінні пам'ятки міжнародного права, які не лише юридично оформили, а й справили значний вплив на міжнародні відносини двох держав. Це – перші дипломатичні акти, які дійшли до нас і засвідчили міжнародне визнання Київської держави.

Ускладнення економічного, соціального, суспільно-політичного життя в Давньоруській державі викликало законотворчість великих київських князів. Спочатку вона включала лише *устави* та *уроки*, які встановлювали розміри податків, мита, розмежування правових, адміністративних та фінансових інтересів князя і церкви, захищали права власності. Із централізацією та посиленням влади великого київського князя устави почали набувати ознак законів. Прийняття християнства на Русі 988 р. викликало потребу в нормування юрисдикції церкви, церковного права, сімейно-шлюбних відносин. Церковні устави Володимира Великого, Ярослава Мудрого набули поширення на всій території Русі і стали визначними пам'ятками давньоруського церковного права.

Найвизначнішою пам'яткою вітчизняного права є «Правда Руська». Найдавніша «Правда», або «Правда Ярослава», – перший систематизований збірник юридичних норм Київської держави. «Правда Ярослава» – правова відповідь на пекучі проблеми часу: великий князь київський кодифікував лише частину з комплексу правових норм Русі початку XI ст., внісши в них новели, відповідно до вимог часу, а також, імовірно, сформулював нові норми, що розвивали або змінювали застарілі.

Коротка редакція «Правди Руської» – найдавніша. Вона складається з «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів», «Покону вірного» та «Уроку для мостників». Статті містять норми кримінального, цивільного та процесуального права, що врегульовували порядок відшкодування потерпілому в разі порушення його прав, у тому числі права власності, порядок слідства та повернення їх власникові.

Після смерті великого князя його сини Ізяслав, Святослав і Всеволод разом із наблизеними до них боярами доповнили «Правду Ярослава». *Розширена «Правда»* складається з двох частин: перша – «Суд Ярославль ВолодимERIC» (статті 1–52), яка містить більшість норм Короткої «Правди» та новели з норм

кримінального, цивільного та процесуального права. Друга частина «Правди» починається з «Уставу» Володимира Мономаха (1113 р.) і містить теж законодавчі новели (статті 53–121). У Розширеній «Правді» однорідні постанови узагальнені, вона практично позбавлена казуїстичної форми законів. Її склад остаточно склався до середини XIII ст.

Скорочена редакція «Правди Руської», як вважають історики, була створена на основі Розширеної редакції близько XV–XVI ст.

Таким чином, «Правда» залишалась чинним юридичним збірником ще тривалий час після розпаду Київської держави, норми якого доповнювались новими, продиктованими досвідом суспільного життя, судової практики і санкціонованими державою нормами звичаєвого права. Отже, «Правда Руська» – юридична відповідь на потреби держави в системі права, у врегулюванні найпекучіших проблем суспільних відносин.

На розвиток права Київської держави справили вплив прийняття християнства і хрещення населення Русі. Ця велична суспільно-політична подія вимагала правового визначення й розмежування державної та церковної юрисдикції, унормування взаємодії місцевих правових звичаїв і християнських, приведення системи покарань відповідно до норм «Правди». Так з'явився «Устав князя Володимира про церковні суди», який установлював десятину державних надходжень на церкву, самостійність і незалежність церковного суду, його юрисдикцію, визначав коло «церковних людей». «Устав князя Ярослава», складений разом із першим руським митрополитом Іларіоном, підтверджував незалежність церковного суду від князя і бояр, їх суддів, належність судових прав і надходжень мита лише митрополиту та єпископам. Тут – довгий перелік проступків і аморальних вчинків, за які передбачено грошові штрафи на користь митрополита та потерпілої (потерпілого), кримінальні ж правопорушення підлягали ще й розгляду княжим судом або судом волостеля. Так законодавці – світський (великий князь) і духовний (митрополит) – подбали про захист суспільної моралі, сім'ї, гідності жінки, шлюбно-сімейного права заради благополуччя й духовної єдності держави. Укладачі даного навчального посібника «Пам'яток» включили до нього тексти, переклади, коментарі «Уставу князя Ярослава».

Серед поодиноких документів юридичного змісту, що збереглися, створених у добу Галицько-Волинської держави як частини Київської Русі, її спадкоємниці, маємо лише 3 правові пам'ятки, які наводяться нижче. Різні за часом створення, змістом і (характером) вони – як відлуння далеких подій, пов'язаних із роздробленістю Київської держави, об'єднанням Галицького й Волинського князівств і утворенням великої держави, територія якої поширилась на все Подністрів'я і навіть Київ. Відтоді й до другої половини XIV ст. Галицько-Волинська Русь відігравала роль державного осередку для населення території від Карпат до Дніпра.

Отже, видатні пам'ятки давньоруського права засвідчують: засновники і правотворці Київської держави трансформували величезний шар звичаїв предків у звичаєве право, використали досвід суддівської практики князів Русі, регулювання нових суспільних відносин, рецепіювали частину норм візантійського права і в «Правді Руській», уставному законодавстві втілили високий рівень юридичної думки, правової культури, законодавчої техніки. Вони стали відправною точкою і складовою історії вітчизняного законотворення, принципи та гуманний смисл яких продовжують жити і розвиватись у правовій системі сучасної України.

Пропоноване читачеві видання – нове у вітчизняній історико-юридичній літературі. «Пам'ятки права Київської Русі (X–XIII ст.)» – це справжня скарбниця пам'яток українського права. Їх будуть вивчати, користуватись ними нові покоління правників-науковців, студентів юридичних вишів і факультетів, читачів, хто цікавиться історією вітчизняної державності, її права.

Розділ I

Давньоруський літопис про початок історії Київської держави

Вступ

Літопис «Повість минулих літ» розпочинається словами:

*«Се Повести времяных летъ, откуда есть пошла Руская земля, кто въ Кieve нача первее княжити, и откуда Руская земля стала есть»*¹.

І далі літописець відтворює за письмовими й усними джерелами передісторію та історію Київської держави, включаючи період її феодальної роздробленості та занепаду. Автор літопису, укладаючи його наприкінці XI – на початку XII ст., уславлює події рідної історії, київських князів, міжнародний авторитет Київської Русі, пишається нею, як улюбленою Богом. *«Да никто же дерзнетъ (насмілиться) речи (говорити), – пише літописець про жахливі наслідки роздробленості держави, нашествя половців 1093 р., – яко ненавидимы богомъ есмы! Да не будетъ! Кого бо тако бог любитъ, яко же ны возлюбил есть? Кого тако почел есть, яко же ны прославил есть и възнесл? Никого же!»*².

Писемній історії Русі передувала її усна історія, яка жила й надалі літописання. Справді, перші київські літописці, відтворюючи передісторію Київської Русі, зуміли зібрати відомості про її минуле за кілька століть. Вони писали про розселення племен у Східній Європі, створення перших політичних союзів у слов'ян, використали легенди про стародавній Київ, його топографію, перших князів, походи Русі на Візантію, що збереглися в народній пам'яті, фольклорі. Літописці широко послуговуються також відомостями про Русь із візантійських, арабських та інших іноземних джерел. Так, скандинавські саги називають 838 р. роком появи у візантійського імператора Феофіла послів «хакана росів». У Бертинських анналах ця подія розцінюється як «перше свідчення існування сталих слов'яно-скандинавських відносин»³. Кожен літописець заносив до свого літопису і недавні події, сучасником яких він був, висловлював свої політичні погляди й міркування, нерідко давав правову оцінку великим київським та удільним князям.

¹ Повесть временных лет. Ч. 1 : Текст и перевод / АН СССР ; подгот. текста Д. С. Лихачева ; пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. По Лаврентьевской летописи 1377 г. М. ; Л., 1950. С. 9. (Литературные памятники).

² Там само. С. 147.

³ Див.: Древнерусские города в древнескандинавской письменности. Тексты, перевод, комментарии / АН СССР. М., 1987. С. 10.

Від середини IX ст. літописці починають послідовний виклад історії Київської держави. Автором «Повісті минулих літ» вважається ченець Києво-Печерського монастиря Нестор-літописець, іноді називають ще ігумена Михайлівського монастиря Сильвестра¹. Першою датою, коли «*нача ся прозывати Руска земля*», літописець називає 852 р. (фактично – 842 р.), установлює свою хронологію правління київських князів до початку XII ст. Князуванням Олега завершився процес утворення Київської держави. Завдяки літописам ми дізнаємося про обставини укладання та зміст перших русько-візантійських договорів, про усний Закон руський, законотворчість князів, починаючи з княгині Ольги, «Устави» Володимира Великого та його сина Ярослава, історію «Правди Руської», законодавчі новели Ярославичів, Володимира Мономаха, князівські устави та уставні грамоти XII–XIII ст. Тому саме літопис – своєрідне й цінне історико-правове джерело – відкриває історію перших правових пам'яток нашої держави.

¹ Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ, 2005. С. 83.

Текст¹

Се Повести времяньных летъ, откуда есть пошла Руская земля, кто въ Кieve нача первее княжити, и откуда Руская земля стала есть.

Се начнем повесть сию.

По потопе трие сынове Ноеви разделиша землю, Сим, Хамъ, Афетъ.

...И по разделены языкъ прияша сынове Симови въсточныя страны, а Хамови сынове полуденьныя страны. Афетови же прияша западъ и полунощныя страны. От сихъ же 70 и 2 языку бысть языкъ словенескъ, от племени же Афетова, нарицаеми иноверци, еже суть словене.

По мнозехъ же времянех сели суть словени по Дунаеву, где есть ныне Угорьска земля и Болгарьска. И от техъ словенъ разидошася по земле и прозвашася имены своими, где седше на которомъ месте. Яко пришедше седоша на реце имянемъ Марава, и прозвашася морава, а друзи чеси нарекошася. А се ти же словени: хорвате белии и серебъ и хорутане. Волхомъ бо нашедшемъ на словени на дунайския, и седшемъ в них и насилящемъ имъ, словени же ови² пришедше седоша на Висле, и прозвашася ляхове, а от техъ ляховъ прозвашася поляне, ляхове друзи лутичи, инии мазовшане, инии поморяне.

Тако же и тии словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзи деревляне, зане седоша в лесех; а друзи седоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии седоша на Двине и нарекошася полочане, речки ради, яже течеть въ Двину, имянемъ Полота, от сея прозвашася полочане. Словени же седоша около езера Ильменя, и прозвашася своимъ именемъ, и соделаша градъ и нарекоша и Новъгородъ. А друзи седоша по Десне, и по Семи, и по Суле, и нарекошася севера. И тако разыдеся словеньскыи языкъ, тем же и грамота прозвася словенская.

Поляномъ же живущимъ особъ по горамъ симъ, и бе путь изъ Варягъ въ Греки а изъ Грекъ по Днепру и верхъ Днепра волокъ до Ловоти, и по Ловоти внити в Илмерь озеро великое, из него же озера потечеть Волховъ и вътечетъ в озеро великое Невъ, и того озера внидеть устье в море Варяжское. И по тому морю внити даже до Рима, а от Рима приити по тому же морю ко Царюгороду, а от Царягорода приити в Понтъ море, в неже течет Днепръ река. Днепръ бо течеть из Волоковьскаго леса, и потечеть на полудень. А Двина ис того же леса потечет, а идетъ на полу-

¹ Повесть временных лет. Ч. 1 : Текст и перевод / АН СССР ; подгот. текста Д. С. Лихачева ; пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М. ; Л., 1950. С. 9–24. (Литературные памятники); ПСРЛ. Т. 38 : Радзивилловская летопись. С. 11–20.

² За Радзивилівським літописом – «они».

ночь и ввидеть в море Варяжское. ...И Днепръ втечетъ в Понетское море трети жерелы, иже море словеть Руское, по нему же учили святыи Андреи, братъ Петровъ.

Якоже рекоша, Андрею учащую въ Синопе и пришедшую ему в Корсунь, и уведо, яко ис Корсуни близъ устья Днепрское, и въсхоте поити в Римъ, и прииде въ устье Днепрское, и оттоле поиде по Днепру горе. И по приключаю прииде, и ста подъ горами на березе. И заутра въставъ и рече к суцимъ с нимъ ученикомъ: «Видите ли горы сия? Яко на сихъ горахъ восияетъ благодать божья. Имаетъ градъ великъ быти и церкви мнози богъ въздвигнути имаетъ». И възшедъ на горы сия, благослови я, и постави крестъ, и помоливъся богу, и слезе съ горы сея, иде же послезе бысть Киевъ, и поиде по Днепру горе. <...>

Поляном же живуцимъ особе и владеющемъ роды своими, иже и до сее братье бяху поляне, и живяху кождо съ своимъ родомъ и на своихъ местехъ, владеюще кождо родомъ своимъ. И быша 3 братья: единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Лыбедь. Седяше Кий на горе, где же ныне увозъ Боричевъ, а Щекъ седяше на горе, где же ныне зовется Щековица, а Хоривъ на третьей горе, от него же прозвася Хоревница. И сотвориша градъ во имя брата своего старейшаго, и нарекоша имя ему Киевъ. Бяше около града лесъ и боръ великъ, и бяху ловяща зверь, бяхут бо мужи мудри и смыслени, нарицахуся поляне, от них же есть поляне в Киеве и до сего дне.

Инии же, не сведуще, рекоша, яко Кий есть перевозникъ былъ, у Киева бо бяше перевоза тогда с оной стороны Днепра, темъ глаголаху: на перевозъ на Киевъ. Аще бо бы перевозникъ Кий, то не бы ходилъ ко Царюграду; но се Кий княжаше в роду своемъ, приходившую ему ко царю, якоже скажутъ, яко велику честь приялъ от царя, которомъ не вем и при котором приходи цари. Идущую же ему вспять, прииде къ Дунаеву, и възлюби место, и сруби градокъ малъ, и хотяше сести с родомъ своимъ, и не даша ему ту близъ живуцици; еже и донныне наречють дунайци городище Киевецъ. Кью же пришедшую въ свой градъ Киевъ, ту животь свой сконча; и братъ его Щекъ и Хоривъ и сестра ихъ Лыбедь ту скончашася.

И по сихъ братьи держати почаша родъ ихъ княжене в поляхъ, а в деревляхъ свое, а дреговичи свое, а словени свое в Новгороде, а другое на Полоте, иже полочане. От нихъ же кривичи, иже седятъ на верхъ Волги, и на верхъ Двины и на верхъ Днепра, их же градъ есть Смоленскъ; туде бо седятъ кривичи, также севера от нихъ. На Белеозере седятъ весь, а на Ростовскомъ озере меря, а на Клецине озере меря же. А по Оце реце, где втечетъ в Волгу, мурома языкъ свой, и черемиси свой языкъ, морьдва свой языкъ. Се бо токмо словенескъ языкъ в Руси: поляне, деревляне, ноугородьци, полочане, дреговичи, северъ, бужане, зане седоша по Бугу, послезе же